

ТРАДИЦІЇ РОДИННОГО ВИХОВАННЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОСТІ

Всезнаюча статистика безпристрасно засвідчує: помітно менше з'являється нині на Україні дітей, зменшилась кількість молодих пар, що стають на весільний рушник. А от число розлучень відзначається завидною стабільністю. Чому?

Шукають пояснень передусім в причинах чисто економічного характеру: дуже нелегко створити й утримувати молоду сім'ю в умовах затяжної кризи. Цей фактор, звісно, не можна списувати з рахунку, але ще більшою помилкою було б вважати його єдиним. Корені явища бачаться значно глибше. Відомо, що побудова «світлого майбутнього» в радянській імперії почалася з повального руйнування всієї «старовизни». Тріщали і летіли шкереберть не тільки колишні економічні відносини, але й всі основні суспільні інститути. Поваливши церкву, «новатори» замахнулись і на основу основ, на святиню – сім'ю. На щастя, здоровий глузд, міцна народна мораль, доволі швидко відмели новації на зразок «теорії склянки води», провалилися і практичні спроби створення «безсімейних комун». Однак регулярна спрямованість проти «сім'ї в старому розумінні» не минула безслідно. Надто довго у нас побутовало переконання, що сімейні справи, сімейні обов'язки – то щось другорядне, не таке важливе в порівнянні з виробництвом і громадською діяльністю. У школі ми виховували – майбутніх ланкових, комбайнерів, сталеварів, балерин, космонавтів, доярок, учителів – кого завгодно, але не майбутніх громадян, яким перш за все бути матерями, главами родин, ростити дітей. Чи ж могло це сприяти міцності сімейних уз, авторитету родини? Лише у 80-х, прислухавшись до В. Сухомлинського, який на сторінках «Батьківської педагогіки» наголошував: «Морально, духовно підготувати наших синів до високої місії батька й чоловіка – це одне з найважчих і найтонших завдань виховання» [11], почалися спроби вирішення назрілої проблеми шкільним шляхом – ввели курс етики і психології сімейного життя. Та наслідки виявились більш, ніж скромними. Причин тому немало: і відсутність справжньої теоретичної бази, досліджень у даній галузі, і формальний, чисто шкільний, поурочний підхід до справи, і те, що викладання було віддано в руки не фахівців-психологів, а вчителів-предметників, що мали досить-таки приблизне уявлення про тему і мету цих занять. І, найголовніше, цей офіційний курс був дуже далекий від родинного виховання, від етнопедагогіки. Залишалась забутою педагогічна істина, як наголошує М. Стельмахович: на материнстві і дитинстві, батьківській і родинній злагоді тримається світ [9].

Тож якщо ми хочемо по-справжньому змінити до кращого стан моральності нашого суспільства, то повинні пам'ятати: людина перш за все щаслива в родині. Всі виробничі і творчі успіхи, відкриття, знахідки, злети думки і духу – все черпається з джерела щасливої душі. Тут доречно згадати твердження митрополита Андрія Шептицького: «... слаба й нещасна така суспільність, що складена з нещасливих родин» [14].

Будуючи незалежну українську державу на початку третього тисячоліття, не з пустки починаємо: озирнімося до коренів своїх, до міцних родин, до традицій, якими здавна жила наша земля.

За дослідженнями М. Грушевського форми сімейного союзу в Україні з'явилися одними з перших на території Європи, ще до утворення держави [3]; підтвердження цьому знайдено у літописах. Властиві українцям родини великі, кількоступеневі, з представників трьох, а то й чотирьох поколінь. Такі родини побутували і в інших народів, але в українців знаходимо безліч яскравих особливостей, безперечно цікавих з погляду сучасності, на які необхідно звернути увагу за для користі майбутнього. Не гордуємо уроками мудрості предків своїх.

Отже, перше, що у всі часи вирізняло українську родину: її серцевиною, головною метою були діти. Сім'ї, як правило були багатодітними, появі малюка завжди раділи, сприймали як свято. В дослідженнях членів Старої Громади, що створили українську етнографію кінця ХІХ – початку ХХ століття, описано багато обрядів народин, хрестин, вибору імені для малюка. Чи не звідси твердження П. Куліша: «Коли бажаєш бути святинею в очах твоїх дітей, то нехай і вони будуть святинею тобі» [6].

Серед століттями створюваних, викристалізованих традицій сімейного виховання головним був принцип виховання трудового. Це навіть не принцип, а спосіб життя, нелегкого селянського побутування. Етнографи зафіксували обряд відрізування пуповини бабою-повитухою хлопчиків – на сокирі, «щоб був добрим господарем», дівчинці – на гребені, «щоб за хату дбала». В кінці ХІХ століття подекуди відмічають нововведення: поряд з сокирою баба кладе ще й книжку, аби майбутній господар ще й грамотним був, писала З. Болтарович [1].

Навіть колискова пісня готувала дитину до трудового життя, до турбот. У різних варіантах «Котика» – улюбленої колисанки в кожній селянській хаті – йдеться про те, що котик то хату замітає, то дитину колише, то черевики шие. Як відзначає З. Болтарович, підготовці дитини до праці дуже сприяла народна кустарна або саморобна іграшка. Найчастіше діти робили їх самі, і за результатами заранні можна було судити про нахили, хист, старанність. Більше того, іноді ці заняття визначали майбутнє дитини, особливо в родинях ремісників, що займалися гончарством, кошикарством, чоботарювали, столярували чи інше. Першими помічниками батьків-хліборобів були підростаючі сини. Ріст їх, появу перших обов'язків можна простежити навіть у пісенній творчості.

Не журись, козаче,
Моїми дітками.
Ти підеш з косою,
Діти – з грабельками.

Зрозуміло, що першою навчителькою дітей залишалась мати. Сам родовід виховательський ведеться від матері. Загальновідомо, що рівень культури нації, родинного життя кожного народу, визначається, зокрема, ставленням до жінок. Виходячи з цього можна стверджувати, що українці належать до висококультурних народів світу. З давніх давен писав І. Франко, вчені люди, які пильно придивлялися до життя українського народу, визначали, що з жінками тут ведуться гуманніше, демократичніше, ніж у сусідніх землях [12]. В багатьох джерелах

етнографічних досліджень, в працях педагогів, психологів знаходимо підтвердження особливого становища жінки-матері в українського народу. Вона ростить і виховує дітей, її слово для них вирішальне. Вона веде дім, до неї тягнуться всі ниточки родинних зв'язків, почувань, укладу, навіть матеріальної залежності. Зокрема для дітей батько був далі, виступав більш грізним, недоступним. Тепло і відчуття захищеності йшло від матері.

Можна шукати в цьому явищі слідів матріархату, через який пройшли всі народи Європи, але є пояснення значно ближче і детальніше: часи козаччини. Феномен, властивий саме українському народу. Чоловіки-захисники йшли на Січ, роками були в походах. Дім, господарство, діти повністю залишались на руках жінок. Мати, господиня була тут всьому голова. Це й визначало її становище: сильної, грамотної, здатної зарадити собі в житті за будь-яких умов, навіть при гіркій вдовиній долі вивести в люди дітей.

Відтак для дітей в українській родині панував культ матері. Крім етнографічних досліджень нам широко ілюструє це твердження фольклор. Авторитет матері, як підмічає М. Стельмахович, підноситься до космічних висот: її порівнюють з сонцем [10].

Ой ясно, красно,
Та куди сонечко сходить,
Ой ясніше, красніше,
Та куди рідна мати ходить.

Найлагіднішими словами, найніжнішими порівняннями рясніють пісні, приказки, легенди про матір. Це мати, щойно дитя зіпнеться на ноги, виводить його за поріг – в садок, на вулицю, на луки, до річки. Вводить його у великий казковий світ природи. Це вона покаже першу квітку на грядці, пояснить: кропиву жалючу обійди стороною, а ось морква солоденька – для тебе посіяла. Вона навчить пасти гусенят, відшукувати в лісі гриби, придивляться до росяного сліду на траві, як сідає сонце у хмару – на дощ. Мама навчить бачити, думати, розуміти, відчувати. Устами матері опоетизована краса і труд на землі. Тож недарма відзначають: «До людей по розум, до матері – по серце». В українській родинній педагогіці культ матері утверджувався послідовно. Адже не може бути вищих порівнянь: мати – як сонце, як правда, як молитва: «Рідної матері слівце – як літнєє сонце». Навіть гнів матері не дошкульний: «Мати однією рукою б'є, а другою гладить». Катастрофою, найбільшим горем для родини була втрата матері: «Без батька – напівсирота, без матері – кругла сирота». Не в найкращих фарбах змальовує український фольклор образ лихої мачухи.

Як батько в хаті
Мачуха – як мати;
Як батько за поріг,
Мачуха – за батіг.

Ведучи мову про пошанівний статус матері в середовищі українців, зазначає М. Стельмахович, слід звернути увагу на його своєрідність. Якщо культ предків звернений у минуле, у сферу повір'їв, культ дітей – у майбутнє, у сферу мрій, то культ матері – то жива сучасність, труд її душі, спрямований на виховання дітей.

До речі, саме слово «виховання» в українців, судячи з усього, пішло від «ховати» – уберегти від небезпеки, від смерті, від хвороби, від недоброго ока. Тобто йдеться про материнські функції. Згодом слово набуло узагальненого змісту, означаючи функцію постійного впливу на підростаюче покоління для формування правильної поведінки, світогляду, засвоєння кодексу суспільства, якому це покоління належить.

За спостереженнями громадянців, українській родині завжди було властивим прагнути до взаєморозуміння, благополуччя; це всіляко заохочує народна мораль, адже саме в такій родині ростуть щасливі діти. Природно, що благополучний стан родини дається непросто. Досягти його допомагають «селянські педагогічні прийоми», народжені самим життям. Тут головним, писав Т. Рильський є те, що «підростаюча дитина є співробітником батьків і ця спільність у праці вводить розумний елемент у їхні взаємостосунки: «Ти, сину, по жени коні до води, а я тим часом внесу паші; ти, доню, погляди дитину, а я піду на річку прати» [8].

У мудрих і добрих за натурою людей ця спільність у праці непомітно розвивається в систему розумних відносин між батьками і дітьми. Народні поради батькам завжди відзначались життєвою мудрістю, це підтверджують і етнографічні записи громадянців. Наприклад: «Дай дитині волю, так сам підеш у неволю».

Як бачимо, любов батьків до дітей – педагогічна проблема. І народ завжди знаходив влучні слова і порівняння, щоб висловити ставлення батьків до своїх кровінок. Проте часто застерігав: вона, батьківська любов, має бути розумною: «Люби дитину як душу, а тряси, як грушу».

Разом з тим Т. Рильський зазначав, що поряд з мудрим вихованням в селянських родинях немало проявів темного архаїзму, грубощів, короткозорої утилітарності. Дослідник приводить і приклади: скажімо, небажані батькам походеньки дитятки, то роблять найпростіше – прилякають вовком чи «дідом з мішком». Практична мета досягнута – і батьки задоволені. А як це позначиться на майбутньому – ніколи думати. В ходу і такий ефективний метод виховання, як стусани.

Однак у записах громадянців чітко простежується народна педагогічна лінія: батько й мати – найрідніші і найсправедливіші у світі люди.

Нема в світі правди,
Правди не зіскати.
Тільки в світі правди,
Що рідний отець і мати.

Ці слова народної пісні записав П. Житецький [4], їх можна доповнити і відомими приказками про те, що «Все на світі купиш, крім батька й матері» та ін.

Разом з тим, як уже зазначалось, роль батька і матері в українській родині дуже відрізняється. Тут знову повертаємось до традицій трудового виховання дітей. З. Болтарович, аналізуючи інформацію про раннє залучення дітей до праці і розподіл її за віково-статевими категоріями, поділяє підростаюче в селянській родині покоління на три категорії. До трьох років дитя повністю під опікою матері. Далі малюки вже починають пастишити коло гусей, допомагати в хатній робо-

ті. З семи років – то вже пастушок коло худоби, а з 14 – «готова робоча сила».

Приблизно з семирічного віку починається поділ роботи у дітей на «чоловічу» і «жіночу». Відповідно зростає вплив батька на синів, що стають його помічниками у полі, біля худоби, при майструванні.

Обов'язок батьків за суворою народною мораллю – не тільки привчити дитину до роботи, але й прищепити любов до праці, нетерпіння до ледарства. Знову звернемося до фольклору; скільки зневаги, дошкульного висміювання нероб, хитрунів, лежебок.

Важко переоцінити значення у вихованні дітей своєрідних пересторог народного кодексу. Скажімо, кожній селянській дитині з пелюшок було відомо, що не можна руйнувати пташині гнізда, толочити посіви, бруднити криницю і т.д. Це – святий момент закладання основ поваги до праці, до природи.

Окремо слід зупинитися на освітніх проблемах в батьківській етнопедагогіці. Розумове виховання дітей починалося з материнських пестушок і співанок. Далі його мала продовжити школа. Але функцію цю з різних причин вона якщо і виконувала, то не сповна. Відтак головною у підготовці дітей до життя залишалося все-таки родина. Наскільки високо цінували селяни знання, розум, можна судити навіть з прислів'я: «Не бажай синові багатства – бажай розуму». І відповідальність за розум і честь дитини покладалась на них дуже висока. Народна мораль вважала дітей дзеркалом, в якому відбивається все, що є кращого і гіршого в родині. «Яблучко від яблунки далеко не котиться» – це прислів'я належить до найпопулярніших і сьогодні. Або ще «Яка хата – такий тин, який батько – такий син»; «Які кури – така квочка, яка мати – така дочка».

В кінці минулого століття волосні суди не раз розбирали справи, в яких батьки несли відповідальність за негідну поведінку дітей. Тож головною моральною цінністю, скарбом селянської родини було добре ім'я. Дорожити честю вчили змалку.

В цьому аспекті не можна не згадати про кодекс християнської моралі в українських родинах. Як зазначає Р. Чмелик, християнські засади сімейного життя дуже впливали на формування етнічної свідомості у дітей, нагромадження і передачі їм етнокультурних цінностей [13]. Найголовніше при цьому: дитину вчили бути чесною, оскільки обман і крадіжка – страшний гріх. Намагались виховувати так, щоб дитина була доброзичливою до оточуючих. Цей момент важко переоцінити: адже тільки добра людина має позитивний вплив; зрештою, доброта – то один з гарантів щастя. Коли ж дитина з перших своїх днів чує тільки лайку і прокльони у хаті, то й сама сповнюється злобою та агресією.

До слова, з приводу прокльонів. Українська народна мудрість завжди засуджувала сварки з дітьми, а особливо горезвісні прокльони. Це відзначали, аналізуючи матеріали дослідження, громадівці. В розвідці І. Новицького зібрано більше десятка легенд про наслідки батьківських прокльонів. У Б. Грінченка занотована думка про цю проблему: «Не можна матері дитину проклинати, бо як скаже в таку хвилину, то так воно й станеться. Он одна розгнівалася на сина й виплила: «А бодай ти щез!» Так де той і дівся. І по сей день немає. А одна налаяла: «Щоб тебе чорти взяли!» І загуло, і вхопили. Бо в таку хвилину нагримала. А як скаже мати дитині: «Будь ти проклята!», то тій дитині щастя ніколи не

буде. При малій дитині гріх згадувати чорта, бо біля дитини завжди янгол» [2].

Кожен випадок трагедій після проклять дуже обурює і хвилює місцеву громаду, писав І. Новицький. наслідком стає поява нових легенд, переказів на цю тему [7].

Прокльони засуджувались, відтак найпереконливішим аргументом при вихованні словом була формула: «То гріх». Гріх красти, гріх злословити, гріх кинути хліб на долівку, гріх не шанувати старших. Характерна деталь у світлі згаданого вище про культ матері в українській родині: старі люди навчали дітям, що навіть батька образити не такий гріх, як образити матір, – «бо вона свою кров проливала».

При визначенні моральних рамок народна педагогіка часто вдається до внутрішнього світу людини, апелюючи до її честі, розуму, совісті, сорому... За народним твердженням засвоєння моральної істини повинно проходити через почуття, переживання та розум людини і втілюватись у благородних вчинках. Бо за основу вихованості людини народна педагогіка бере саме вчинки: «Не дивись на чоловіка, а на його діло».

Шанування батьків, повага до старших – все це належить до категорії вчинків, активних позицій і споконвіку залишається однією з головних опор етнопедагогіки. В дослідженнях громадівців зустрічається сила-силенна повчальних оповідей про гріх неповаги до батьків. Особливо повчальний сюжет, в якому син відвозить батька в яр і залишає його там на вірну смерть. А разом з вітцем скинув у яр і візка, на якому його привіз. Та милий онук, який спостерігав все те, просить батька забрати візка додому. «А навіщо? – каже батько синові. – Нехай там зостається. – Як нащо? – перепитує малий. – Коли ти станеш старим, як дідусь, то я тебе поклав би на лубок та й повіз до яру. А так другий доведеться добувати».

Одвічна проблема «батьки і діти» не обминала, звісно царину етнопедагогіки. Діти підростають, прагнуть самостійності, але батькам не завжди вистачає мудрості вчасно зрозуміти це. Тоді й виникають непорозуміння, конфлікти, нарікання на непослух дітей. «Батьки, що звикли наставляти, писав Т. Рильський, – не можуть змиритися з думкою про необхідність мотивувати свої міркування, вони видаються їм такими ж авторитетними для дітей, здатних до самостійного мислення і критики, як для тих хлопчиків, що бігають без штанів» [8].

У народно-педагогічних дослідженнях громадівців виховання дітей розглядається в основному як об'єкт і продукт діяльності дорослих: як вони уявляють собі дітей, виховують, залучають до роботи, привчають до культури. Все це передбачає нерівність відношення «дорослий – дитина». Перший мислиться як суб'єкт, учитель, наставник, другий – як об'єкт (в кращому випадку – агент), продукт і результат такої діяльності. Зрозуміло, мало хто уявляє дитину пасивною, пасивним началом. Але при цьому їй відводиться роль сторони приймаючої, а не рівноправного учасника.

Цю асиметрію між батьками і підростаючими дітьми найчастіше врівноважувала спільна праця, господарські турботи, які вони ділили, що називається на рівних. Як уже згадувалось, до десяти років вміли діти і коней запрягти, і борщ варити, і корову доїти. «В таких сім'ях» – пише М. Грушевський на сто-

рінках «Історії України» – чітко розподілялись обов'язки по дому, господарству, тут не було мови про трудове виховання дітей, всі члени сім'ї трудилися – і діти теж. І це найкращий метод виховання, трудового зокрема. Його можна назвати зразком української етнопедагогіки. Не виховання, власне, а спосіб життя, коли просто і природно передається досвід взаємин між членами сім'ї, досвід турботи, шани до старших, поваги до батьків.

І можна щиро пошкодувати, що нині так мало родин на селі і ще менше у місті, де під одним дахом живуть діди, батьки і внуки. Багато що втрачається при відокремленні – традиції, звичаї, справжній дух родини.

Хочемо нагадати ще одну важливу рису, яку здавна старались прищепити дітям в українській родині – милосердя. Українські діти з молоком матері засвоювали істину, що без роду, рідні людина обділена і самотня. Відтак щирим співчуттям і жалістю оточували в громаді сиріт. «Що сирота, то пустота», «Світ великий, а нема де дітись», «Горе сироті і бородатому».

Тому особливе місце серед моральних цінностей в етнопедагогіці належить нормам гуманного ставлення до людей. обов'язком вважалось підтримати іншого у біді: каліці допомогти, сироту обогріти добротою, голодного нагодувати, подорожньому притулок дати, чужу дитину застерегти від лиха і небезпеки. Великий гріх глумитися зі старості, глузувати з каліки; треба бути особливо милосердними по відношенню до них. Цим золотим правилом дітей важливо було навчити з раннього віку. І яке ж розмаїття на цю тему пропонує фольклор: «Добрий чоловік надійніше кам'яного мосту», «Хто людям добра бажає, той і собі його має», «Світ не без добрих людей», «Не роби комусь, що тобі не мило», «Хто не чинить лихого, тому не страшно нічого», «Робиш добро – не кайся, робиш зло – зла й сподівайся», «Не одежа красить людину, а добрі діла».

Правилом можна назвати на всі часи і традиції добросусідства, що виховували в дітей повагу до односельців, навик взаємодопомоги, взаємовиручки. Взяти хоча б традиції сільської толоки як приклад добровільної неоплачуваної допомоги один одному. До слова, як правило, до толоки залучали тільки представників чесного роду. Вони ж опікувалися сиротами – були свого роду громадськими вихователями, наставниками. Почесна ця місія покладалась, як правило, на хрещених батьків сироти, на сільських священників.

Українську етнопедагогіку можна назвати першою школою патріотизму. Адже опора на народну мораль підвищує ефективність виховання, зміцнює його моральні цінності. За твердженням С. Русової, національне виховання виробляє в людини не хистку моральність, а формує цільну особистість. Через пошану і любов до свого народу воно виховує в дітях пошану і до інших народів.

Але виховання патріотизму – то окрема глибока і обширна тема в царині етнопедагогіки і потребує окремої розмови. Нам ще залишається зазначити, що живемо в епоху, коли виросло не одне покоління, позбавлене суттєвих духовних начал. Стало мало не правилом не знати рідної мови; за глухою завісою меркантильності забуті принципи християнської моралі. На шляху до «світлого майбутнього» загубили ми значно більше, ніж знайшли. В минулому ж оці прості, як хліб і вода, засоби народної педагогіки були спрямовані на виховання гармонійної особистості, зазначав В. Кузь [5].

Тож настав час повернутися до коренів своїх: відродження традиційного статусу української родини з її непорушним авторитетом, подружньою відданістю, любов'ю до дітей, святого обов'язку розумного і суворого виховання їх, повагою до батьків.

Немає сумніву в тому, що роль сім'ї в житті кожної людини, а відтак суспільства, народу, нації, держави постійно зростатиме. Що майбутнє – за міцною, дружною, здоровою сім'єю, побудованою на засадах родинних чеснот нашого народу, національних звичаях, традиціях батьківської педагогіки.

«У сім'ї шліфуються найтонші грані людини-громадянина, людини-трудівника, людини-культурної особистості. Із сім'ї починається суспільне виховання. У сім'ї, образно кажучи, закладається коріння, з якого виростають потім і гілля, і квіти, і плоди. Сім'я – це джерело, з якого живиться повноводна річка нашої держави», – підкреслював В. Сухомлинський [11].

Зрештою, запас спокою і радості, який виносить людина із свого дитинства – головне її моральне багатство. Воно допомагає їй, додає сил на всіх життєвих роздоріжжях, у всьому важкому, при всіх випробуваннях, які посилає доля.

Нинішня розмова про стару українську родину з її цінностями, про батьківство і материнство в традиційній українській родині – не для ностальгічних спогадів. «Часи романтичної ідеалізації старовини минули безповоротно, і тепер ідеали свої шукаємо не в минувщині, а в будуччині», – писав М. Грушевський.

Але в тім і суть, що ці прості і мудрі традиційні орієнтири, традиційний виховний кодекс української родини, збагачені новими рисами – сформованою національною свідомістю, відчуттям духовної єдності поколінь, усвідомленням власної національної гідності можуть і повинні стати найкращим ґрунтом для виховання нового покоління громадян незалежної України. Людей вільних, гідних, з усвідомленням свого минулого і майбутнього, яким будуть гордитися.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Болтарович З. Традиції сімейного виховання // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 2.
2. Гринченко Б. Етнографические материалы. – Вып. 2.
3. Грушевський М. Історія України, приложена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів середніх. – 2-е видання. – К., 1992.
4. Житецкий П. Малорусские вирши нравоучительного содержания // Киевская старина. – 1892. – № 1-3.
5. Кузь В. Материнська школа: виховання в родині // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 4.
6. Куліш П.О. Виховання дітей. – УР НБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф. 1. – № 28542.
7. Новицкий П. Сила родительского проклятия // Этнографическое обозрение. – 1889. – № 1.
8. Рильський Т. К изучению украинского народного мировоззрения // Киевская старина. – 1890. – № 11.

9. Стельмахович М. Виховні цінності традиційної української родини // Науково-методичний збірник. – К.: Центр інформації та документації Ради Європи в Україні, 1997.
10. Стельмахович М. Сім'я і родинне виховання в Україні з найдавніших часів до XIX ст. // Рідна школа. – 1890. – № 3-4.
11. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка. – К., 1978.
12. Франко І. Наші народі школи і їх потреби // Народ. – 1892. – № 7.
13. Чмелик Р. Виховна функція української сім'ї в другій половині XIX – на початку XX ст. // Народознавчі зошити. – 1995. – № 2.
14. Шептицький А. Родина як основа всякого ладу // Греко-католицький церковний календар, 1992.